

גלות וגאולה במשנתו של רש"י

ראשי פרקים

- מבוא
 א. המתודה
 ב. המודעות לגלות
 ג. גורמי הגלות
 ד. מועקת הגלות
 ה. האיבה לנצרות
 ו. גורמי הגאולה ואיפיונה
 ז. הגיור בעת הגאולה
 טיכום

מבוא

מקום נרחב הוקדש בספרות המחקר לבחינת השקפת עולמם של רבים מחכמי ישראל בימי הביניים, ובהם: רב סעדיה גאון, ר' יהודה הלוי, רמב"ם, רמב"ן, ר' יהודה החסיד ואחרים. במחקרים אלה נפקד מקומו של רש"י. אמנם, מחקרים רבים עסקו ביצירתו הרוחנית ובמידה מסויימת גם באישיותו, אך כמעט שלא נכתב דבר על משנתו האידיאית והחברתית, ואין זה מקרה. הרוב הגדול של יצירתו עוסק בפרשנות - למקרא, לתלמוד ולפיוטים¹ - ודבריו נכתבו בצמצום רב, וכל תכליתם לבאר את המקורות אשר לפניו. בפירושו אלה נמנע רש"י בדרך כלל מלערב במפורש את תחושותיו ואת רגשותיו, ומכאן צמחה ההנחה שהוא כבש את עולמו הרגשי ואת השקפותיו ונמנע מלשלבם בפירושו, תוך שהוא משעבד עצמו לחלוטין לעיסוק בטקסט אשר לפניו. לאחרונה יצאו כמה חוקרים נגד גישה זו, בהניחם כי ניתן לגלות בפירושו של רש"י לתורה גם מקצת מהשקפת עולמו, וזאת על פי מדרשי חז"ל אותם בחר להביא בפירושו, ולעיתים, אף על פי סגנונו, אך מדובר בניצנים של גישה שהיא בעיקרה חדשה².

1. על פירושי המקרא והתלמוד של רש"י נכתבו מחקרים רבים מאז, אך הוא לא נזכר בשום מחקר כמפרש פיוטים. פירושו לפיוטים הובאו על ידי תלמידו המובהק, ר' שמעיה, והם מצויים עדיין בכתבי-יד. ראה מה שכתבתי על כך בספרי: חכמי צרפת הראשונים (בדפוס), פרקים ד, ט.
2. שני מחקרים העוסקים בזאת פורסמו לאחרונה: מ' ארנד, לבריור המושג 'פשוטו של מקרא', בתוך: ש' יפת (עורכת), המקרא בראי מפרשיו, ספר זיכרון לשרה קמין, ירושלים תשנ"ד, עמ' 261-237; א' טויטו, בין פרשנות לאתיקה: השקפת העולם של התורה לפי פירוש רש"י, בתוך: המקרא בראי מפרשיו, שם, עמ' 312-334. להלן שתיים מהנחות היסוד של טויטו: 'סביר מאוד להניח, שמאחורי ביאוריו ופירושו של כל פרשן מסתתרת תיאוריה פרשנית, בין אם הפרשן מודע לכך ובין אם לאו, בין אם הוא מצהיר עליה ובין אם לאו. המונח "תיאוריה פרשנית" מוגדר כמתודה, אשר עקרוניתה מניחים את הפרשן בהצעת ביאוריו לטקסט כלשהו, אך נראה לנו, כי ראוי להרחיב את ההגדרה ולכלול בה גם את תפיסתו של הפרשן לגבי השקפת העולם הבאה לביטוי בטקסט המתפרש... חשיבות מיוחדת נודעת לאותם פירושים, אשר אמנם לקוחם רש"י ממדרש חז"ל, אך הביאם בפירושו לאחר ששינה את נוסחם המקורי, אם מעט ואם הרבה, שכן בשנייהם אלה מרומזת למעשה דעתו של רש"י עצמו' (שם, עמ' 315-316). לדעת ארנד, רש"י בחר מתוך המדרשים גם 'לפי עקרונות תיאולוגיים ומיתודולוגיים' ופרשנותו של רש"י למקרא מונחית במידה ניכרת ואף מכרעת על ידי עמדותיו התיאולוגיות' (שם, עמ' 259-260).

אמנם, כמה חוקרים העירו על העובדה, שבפירושו של רש"י לנביאים ולכתובים בא לידי ביטוי, לעתים רחוקות, גם עולמו הרגשי, אך הם ראו בזאת תופעה נדירה, מבלי שיחסו לה חשיבות של ממש בחקר עולמו האידיאלי. כך, למשל, כתב אי"מ ליפשיץ במחקר המקיף שלו על רש"י³:

בפרוש המקרא נפשיותו מפכה יותר מאשר בפרוש התלמוד, אשר בו גדרה ההתפתחות את דרכו, אך פה ושם נגלתה נפשו בין השיטין; האדם שבו אינו מסתתר כאן בפני המפרש שבו, ויש שדבר דברים נלכבים בפרושו.

אליבא דאמת, ניתן לגלות בפירוש המקרא של רש"י - ובעיקר בפירושו לני"ך - מקורות שניתן לדלות מהם חומר חשוב על עולמו האידיאלי והרגשי. העובדה, שלנושא זה לא הוקדש מקום בספרות המחקר, מקורה, בין השאר, גם בהתעלמות מכתבי היד של פירושו לנביאים אחרונים וכתובים, ובעיקר מפירושו לתהלים ולישעיהו. דיונים רבים של רש"י, הקשורים בזיקתו אל הסביבה הנוצרית אשר בתוכה הוא חי ופעל, הושמטו מספרי הדפוס בשל החשש ממעשיהם של צנזורים נוצריים, ודווקא בהם טמון החומר המתייחס אל השקפותיו כלפי הסביבה הנוצרית, מקומו של עם ישראל בגלות, תכלית הגלות ודרכי הגאולה. בדברינו להלן נבחן השקפות אלה. לא אתייחס לכל המקורות הרלבנטיים, אלא לקבוצה נבחרת בלבד, שיש בה כדי לשקף את עיקרי דעותיו בנושאים אלה.

לפני כחמישים שנה בדק הרב א' פטשניק את יחסו של רש"י אל הגלות ואל הגאולה. לא עמדו בפניו המקורות הרבים מכתבי-יד המצויים כיום בידינו, וממילא הוא עשה שימוש מועט ביותר בפירושו של רש"י לנביאים ולכתובים. את מחקרו הוא ביסס על סמך התרשמות כללית מגישתו של רש"י בפירושו לתורה, ומכמה פסקים שלו בתשובותיו ובפירושו לתלמוד. מסקנתו היא⁴:

הוא (=רש"י) הציב לו למטרה על ידי פירושו לתורה לקרב את לבם של ישראל לאביהם שבשמים; לחזקם, לעודדם ולהקל מעליהם את קושי הגלות והשעבוד. רש"י אסף את מדרשי האגדה השונים שלא היו ידועים בעם, והכניסם לתוך פירושו, ועל ידי המדרשים האלה המדברים בשבח ישראל והגאולה העתידה, למדו כולם, החל מקטן שבקטנים, תינוקות של בית רבן, עד הגדול שבגדולים, זקן ויושב בישיבה, לאהוב את עמם וארצם, ולמאס בחיי גולה על אדמת נבר... הוא לא שם לב אם זה מתאים לפשוטו של מקרא והכניס את הבושם הזה לפירושו... באור זה עלינו לראות ולהבין את השקידה הגדולה של רש"י להכניס בפירושו לתורה את מדרשי

3. א"מ ליפשיץ, רש"י, ירושלים תש"ז, עמ' קנד-קעה.

4. א' פטשניק, גלות וגאולה במשנתו של רש"י ז"ל, בתוך: רש"י - תורתו ואישיותו, בעריכת ש' פדרבוש, ניו יורק תשי"ח, עמ' 191-200. המובאות הן מעמ' 193, 196, 199. ההנחה, שבפירושו של רש"י למקרא יש דברי פולמוס כלפי הנוצרים, מקובלת על זעמתם של חוקרים רבים. כבר העיר עליה בשעתו י' בער, רש"י והמציאות ההיסטורית של זמנו, תרביץ, כ (תש"ט), עמ' 320-332. הנוסחאות המשובחים יותר שבכתבי-יד של פירושו של רש"י למקרא מאששים קביעה זו ומלמדים על היקפה הנרחב. הבאתי לכך עדויות רבות בספרי: הכמי צרפת הראשונים (בדפוס), פרק ד, ושם ספרות מחקרית על הנושא. ראה גם: גי"י גבריהו, נוסחאות רש"י לתהלים והצנזורה, מחקרים במקרא ובמחשבת ישראל, ספר יובל לחמ"י גבריהו, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ט, עמ' 248-261.

החכמים, בכדי לחזק את לב העם בשנות גלותו, ולהפיח בלבו כמיהה לחיי חופש ודרור, ולגאולה שלמה בארצנו המקודשת אשר ה' דורש אותה תמיד.

מבחינה עקרונית מסקנה זו במקומה עומדת. פירושו של רש"י לני"ך, כפי שנשתמרו בכתב-יד, יש בהם כדי לבססה.

א. המתודה

לפני שאכנס לדיון עצמו, אעיר בקיצור על עניין עקרוני חשוב, מן הבחינה המתודית, בחקר מקורות אלה. את השקפותיו ואת רגשותיו של רש"י ניתן לגלות בשלוש דרכים עיקריות:

א. סטייתו מפירוש הכתובים על פי הפשט והעדפת פירושים רחוקים, שיש בהם כדי להתמודד עם הבעיות של זמנו ולשקף את המציאות באירופה במאה ה"א.

ב. העדפת מדרש מסויים על פני מדרשים אחרים - קרובים יותר אל הפשט - אם יש בו כדי להתמודד עם הבעיות שניצבו בפני היהודים בגלות, ובעיקר עם הרדיפות שלהם בארצות אירופה הנוצרית בימי-הביניים.

ג. סטייה מסגנונו הקצר, הענייני והתמציתי ושימוש בסגנון נרחב ומליצי, דבר המלמד על רגשותיו.

אביא דוגמאות מעטות לעקרונות הנ"ל. דוגמאות נוספות מובאות בגוף הדיון. במזמור פ"ח בתהלים נאמר:

"שיר מזמור לבני קרח למנצח על מִחֶלֶת לְעֵנֹת מִשְׁכִּיל לְהִימֵן הָאֲזֹרְחִי. ה' א-להי ישועתי יום צעקתי בלילה נגדך. תבוא לפניך תפילתי הטה אזנך לרנתי. כי שבעה ברעות נפשי וחיי לשאול הגיעו. נחשבתי עם יורדי בור הייתי כגבר אין אֵיל... הרחקת מידעי ממני שִׁתְּנִי תוֹעֵבוֹת לְמוֹ כָּלָא וְלֹא אֶצֵּא... עלי עברו חרוניך בְּעוֹתֶיךָ צִמְתוֹתַי. סבוני כמים כל היום הקיפו עלי יחד. הרחקת ממני אֶהָב וְרַע מִדְּעֵי מִחְשָׁךְ".

לפי הפשט עוסק מזמור זה בגורלו של אדם מיוסר וחולה, הפונה ומבקש רפואה וישועה. כך פירשו לא רק מפרשים מודרנים אלא גם חכמי ישראל בימי-הביניים. רש"י בחר בדרך אחרת. לדעתו, עוסק המזמור בגורלו של העם היהודי בגלות ובסבל הגדול שנגרם לו בידי רודפיו:

"על מִחֶלֶת לְעֵנֹת" - על חולת אהבה ועניה שהיא מעונה ביסורי הגלות...
 "כי שבעה ברעות נפשי" - על כנסת ישראל הוא אומר. (שם, פס' א-ב)

רש"י פירש את כל המזמור לפי שיטה זו, שהמדובר ברדיפתו של העם היהודי על ידי האומות בגולה.

מה דחף אותו לסטות מן הפשט ולפרש את המזמור בדרך זו?
 לעתים קרובות הוא הסתמך בפירושו לתהלים על מדרש ישוחר טוב, אך במקרה זה הלך המדרש בדרך אחרת בביאור הכתובים הנ"ל, ותיאר מזמור זה כתפילה של דוד (על מחלת - שמחל לו הקב"ה עונותיו). קשה מאד להניח, שרש"י חשב שפירושו "על מחלת לענות" הוא פשט לשון הכתובים. לפי פירושו צריך היה להיות כתוב 'עניה' או 'מעונה' ולא 'לענות'. ומה עוד, שהתרגום, שגם עליו מרבה

רש"י להסתמך בפירושו לתהלים, בחר גם הוא בדרך אחרת ("על צלותא לשבתאי"). גם פירושו של רש"י לפסוק "א באותו מזמור רחוק מאד מן הפשט:

"הַלְמָתִים תַּעֲשֶׂה פֶלֶא אִם רַפְּאִים יִקְוּ יוֹדֵךְ סֵלָה" - הַלְרַשְׁעִים שֶׁאֵף בַּחַיִּיהֶם קְרוּיִים מֵתִים, הֵלֵהם אֶתָּה עוֹשֶׂה פֶלֶא וְנִסִּים? אִם הָאוֹמוֹת שְׂרִיפוּ יְדֵיהֶם מֵעֲבוֹדֶתְךָ יִקְוּ וַיּוֹדֶךָ?

מסתבר שרש"י היה מודע כל כך לבעיית הגלות, וחזה במו עיניו את סבלו של העם בגלות, דבר שרגשו עד מעמקי הנפש - כפי שעולה בבירור מן הסליחות שהוא חיבר, ולכן העדיף פירוש זה. הוא ראה בו פירוש הנותן משנה תוקף לגישתו לראות בתפילות רבות שבתהלים התייחסות אל צרת העם בגלות לאחר חורבן הבית השני, אולי מתוך הנחה, שלא יתכן שסבל כה גדול לא בא זכרו בספר הספרים, וכי נביאי ישראל לא תזו אותו במראות הנבואה ודוד לא התפלל עבורו וביקש עליו רחמים. אמנם, סיוע להנחה שמזמור זה עוסק גם בצרת ישראל ככלל ולא רק בגורלו של אדם פרטי, יכול היה רש"י למצוא בחלק מדברי התרגום למזמור זה. אך גם העדפת דרך זו מלמדת על המודעות הגדולה של רש"י לבעיית הגלות.

דוגמה אחרת לעניין העדפת מדרש מסויים על פני מדרשים אחרים מצויה בפירושו של רש"י למזמור ה' בתהלים, כפי שנשתמר בכתב-יד⁵. לדעת רש"י עוסק מזמור זה בגלות עם ישראל בארצות הנצרות. אף כאן העדיף רש"י פירושים הרחוקים מן הפשט, ושונים מאלה שבהם בחרו מפרשים אחרים מימי הביניים, כדי למצוא בכתובים רמז לגלות עם ישראל וסבלותיו תחת יד השליטים הנוצרים. כגון:

"למנצח אל הנחילות" - בשביל גייסות אויבים הבאים על ישראל (פס' א).
 "איש דמים ומרמה יתעב ה'" - זה עשו זרעו. (פס' ז. בדפוס: "זה עמלק זרעו")

עשו הוא הסמל המובהק של הנצרות בספרות המדרש ובספרות ימי-הביניים, ואין ספק כי בשימוש בתיבה זו ('עשו' או 'רומי') התכוון רש"י אל העולם הנוצרי. אמנם, הוא יכול היה להסתייע בפירושו זה ש"איש דמים ומרמה" מתייחס אל הנצרות בדרשות שבבראשית רבה (פרשה טג: 'שופך דמים כעשו' וכדו'), אך בחירת דרשה זו והעדפתה על פני מדרשים אחרים - כגון אלה המצויים במדרש 'שוחר טוב' והמתייחסים אל אומות נוספות שהיו אויבי ישראל במשך דורות, אומרת דרשני. הרי רש"י הגדיר את דרכו בבחירת המדרש: "ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישבת דברי המקרא דבר דבור על אופניו" (בראשית ג,ח). אמנם,

5. בפירוש רש"י לתהלים שבמקראות גדולות ובמקורות נדפסים אחרים הושמטו עשרות מפירושו המקוריים של רש"י שבהם התפלמס עם הנצרות. פירושו המקוריים נשתמרו בעשרות כתב-יד. בחלק מהם עשה שימוש יי מארשן, במהדורתו: פרשנדתא, חלק ג: תהלים, 'ירושלים תרצ"ו. כל הציטוטים מתהלים המובאים במאמרי זה לקוחים מתוך המהדורה שלו. הציטוטים מישעיהו לקוחים מן המהדורה שלו: פרשנדתא, ב, 'ירושלים תרצ"ג; הציטוטים מתי-עשר ממהדורתו: פרשנדתא, א, אמשטרדם תרצ"י. לגילוי מקורותיו של רש"י בספרות המדרש ראה: מ' זהרי, מדרשי הלכה ואגדה בפירושו של רש"י, כרכים א-טז, 'ירושלים תשנ"ד.

רש"י לא דבק תמיד בדרך זו, ולעתים בחר במדרשים הרחוקים מן הפשט, אך הוא עשה כן בשל נימוקים שונים, ולא באופן שרירותי.⁶ סביר מאד שרש"י בחר מבין המדרשים השונים העוסקים במזמור ה' שבתהלים את ההתייחסות אל 'עשו וזרעו', תוך ראיית המציאות של זמנו: הגלות הקשה בארצות הנצרות, והתחושה שהתנהגות השלטונות עם היהודים, החל בתקופה הרומית והמשך בארצות אירופה הנוצרית בימי הביניים, הולמת את התיאור "איש דמים ומרמה". כלומר, אף מזאת ניתן ללמוד על מודעותו לשאלת הגלות. דוגמה נוספת היא מפירושו של רש"י לכתוב:

"כשושנה בין החוחים כן רעיתי בין הבנות". (שיר השירים ב,ב)

רש"י פירש:

שמנקבין אותה ותמיד היא עומדת בנוייה ואדמימותה.

בדומה פירש את הכתוב בתהלים ס"ט, א' - "למנצח על שושנים לדוד". מה דחף את רש"י להוסיף את עניין הדקירה של הקוצים? הרי לפי הפשט בא הכתוב להדגיש את יופייה של השושנה ואת עליונותה על פני סביבתה. עניין הדקירה על-ידי החוחים לא נרמז בלשון הכתובים, ואף לא בתרגום ובמדרש 'שחר טוב', אך הוא מצוי בילקוט שמעוני (דמח תתקפה). רש"י הוסיפו כדי להדגיש את הנאמנות של עם ישראל לקבי"ה, על אף הרדיפות ('הדקירות') מצד אומות העולם. על פי זה פירש גם את חלקו השני של הפסוק: "כן רעיתי בין הבנות". רש"י קשר אותו במישרין אל הנסיונות לפתות את היהודים להמיר את דתם:

מפתות אותה לרדוף אחריהם ולזנות כמותן לאלהים אחרים והיא עומדת באמונתה.

קשה לנתק כל זאת מהמודעות שלו לשאלת הגלות, כפי שהוא הכיר אותה באירופה בימיו. ההוספות והדיוקים שלו עומדים תחת הרושם של אותה מציאות קשה. הוא הדין בפירוש הכתוב "עיניך יונים". רש"י פירשו:

כיונה הזאת הדבוקה בבן זוגה, וכששוחטין אותה אינה מפרכסת אלא פושטת צוארה. (שיר השירים ז,א)

אף כאן נטל רש"י פירוש זה מן המדרש, אך קשה מאד שלא לקשור את בחירתו עם קידוש השם, כפי שמצאנוהו באירופה בזמנו. דוגמה מובהקת להשפעת המציאות באירופה הנוצרית על התייחסותו של רש"י אל שאלת הגלות מצויה בפירושו לישעיהו ס"ו, ה':

"אמרו אחיכם שונאיכם מנדיכם למען שמי יכבד ה'".

רש"י פירש זאת:

6. ספרות רחבה נכתבה על נושא זה. ראה במיוחד: ש' קמין, פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו; ב' גלס, פשט ודרש בפרשנותו של רש"י, ירושלים תשנ"ב. לספרות נוספת ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (בדפוס), פרק ז, הערות 227-228.

"אמרו אחיכם" - בני עשו. "מנדיכם" - אשר אמרו לכם סורו טמא. "למען שמי יכבד ה'" - בגדולתנו הקב"ה מתכבד שאנו קרובים לו יותר מכם.

רש"י מתמודד כאן עם הטענה הנוצרית שעם ישראל נמאס ונדחה וכי הנוצרים הם 'ישראל האמיתי' (Verus Israel). אין צריך לומר, שפירוש זה רחוק מן הפשט. דוגמה מובהקת לשימוש בלשון מליצית המלמדת על רגשותיו של רש"י מצויה בהקדמתו לפירושו לשיר השירים. שלא כדרכו, הקדים רש"י דברים לשיטתו בפירוש שיר השירים, ודיבר בה בלשון מליצית על הקווים שהנחו אותו בפירוש זה:⁷

ראיתי לספר הזה כמה מדרשי אגדה. יש סדורים כל הספר במדרש אחד, ויש מפחרים בכמה ספרי אגדה מקראות לבדם ואינם מתיישבין על לשון המקרא וסדר המקראות. ואמרתי בלבי לתפוס משמע המקראות ליישב באורם על הסדר... אומר אני שראה שלמה ברוח הקדש שעתידין גלות גולה אחר גולה חורבן אחר חורבן ולהתאונן בגלות זו על כבודם הראשון, ולזכור חבה ראשונה אשר היו סגלה מכל העמים, לאמר אלכה ואשובה אל אישי הראשון כי טוב לי אז מעתה. ויזכירו את חסדיו ואת מעלם אשר מעלו ואת הטובות אשר אמר לתת להם באחרית הימים, ויסד הספר הזה ברוח הקדש בלשון אשה צרורה אלמנות חיות משתוקקת על בעלה מתרפקת על דודה מזכרת אהבת נעוריה אליו. גם דודה צר לו בצרתה מזכיר חסדי נעוריה וגוי יופייה וכשרון פעליה אשר נקשר עמה באהבה עזה, להודיעה כי לא מלכה ענה ולא שילוחיה שילוחין, כי עוד היא אשתו והוא אישה והוא עתיד לשוב עליה.

רש"י ידע היטב, שיש גישות שונות בספרות המדרש לפירוש האליגורי של שיר השירים, כפי שרמזו בראשית דבריו. הצעתו לראות במגילה זו תיאור של היחסים בין הקב"ה לעם ישראל הנמצא בגלות איננה עדיפה, על פי הפשט, עליהם. אף כאן מסתבר, שיש בפירושו - במיוחד בתיאור הפולמוס בין היהדות לנצרות - זיקה למציאות של זמנו. יתר על כן, מנין לו ששלמה התלונן גם על 'גלות זה' של ימי-הביניים? אולי דווקא על גלות ראשונה בבבל בלבד? ועל הכל, רש"י סטה בהקדמה זו מדרכו הרגילה לפרש את המקרא בלשון קצרה, תמציתית ובהירה, ובחר בסגנון רחב ומליצי, כשהוא חוזר על אותם רעיונות מספר פעמים. כתיבתו מלאת רגש, וקשה שלא לראות בה ביטוי נאמן לסערת רגשותיו בראותו את הסבל הגדול שהיה מנת חלקו של העם היהודי בגלות הממושכת, אשר הגיע לשיאו ברדיפות בשנת תתנ"ו (1096), ולרצונו למצוא הסבר לסבל זה בתכניה של מגילת שיר השירים. דיוניו הנרחבים בגוף הפירוש על נסיונות הפיתוי של הנוצרים ולחצם על היהודים להמיר את דתם, תוך הדגשת ערכה הגדול של הנאמנות והאהבה הגדולה בין הקב"ה לעם ישראל המוצאת את ביטויה דווקא בעת הרדיפות והלחצים, יחד עם סגנונו, מלמדים בבירור על מודעותו לשאלת הגלות, ואולי גם על רצונו לחזק ברכיים רפות שהביאוהו לסטות מן הלשון הקצרה והתמציתית. הוא ראה במגילה זו שיר הלל לאהבה ולנאמנות שבין הקב"ה לעם ישראל גם בשיאה של צרה בארצות הגלות.

7. על פי מהדורת י' רחנשאל, פירושו רש"י לשיר השירים על פי כתבי יד דפוסים ישנים, ספר יובל לכבוד ש"ק מירסקי, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 130-188. המובאה מעמ' 136.

בשלוש דרכים אלה ניתן לעמוד על השקפת עולמו של רש"י ועל עולמו הרגשי בדיונו בנושא הגלות והגאולה גם בפירושו למקרא ובעיקר לנביאים ולכתובים.

ב. המודעות לגלות

הדבר המרשים ביותר בחקר מקומה של הגלות במשנתו של רש"י הוא זיקתו העמוקה לשאלת הגלות, והמודעות שלו לנושא זה. זיקה זו באה לידי ביטוי בעיסוק המרובה של רש"י בנושא זה, בנכונות לסטות מפשט הכתובים ולקושרם אל הגלות, גם במקום שאין לכך כל ראייה בכתובים, בפירוש הכתובים כמתייחסים אל הגלות של זמנו באירופה הנוצרית, בהדגשה היתירה של סבל העם בגלות תוך ציורו על פי התנאים ההיסטוריים של תקופתו, באיבתו הגדולה אל הסביבה הנוצרית בתוכה הוא חי ופעל, ובשימוש בסגנון מלא רגש בניגוד לסגנונו הענייני והשלו של רש"י המאפיין בדרך כלל את כתיבתו.

רש"י פירש כתובים שונים כמתייחסים אל הגלות, למרות שאין בהם כל עדות מפורשת לכך. אמנם, לעתים, יכול היה רש"י להסתייע ברמזים שבספרות המדרש, אך הוא עשה כן גם בלא כל סיוע ועל פי הבנתו ותחושתו. כך, למשל, הוא פירש מזמורים ל"ח-ל"ט שבתהלים כעוסקים בגורלו של עם ישראל בגלות, למרות שלפי תוכנם ולפי הקשרם - כחלק מן החטיבה שבמזמורים ל"ד-מ"א - מסתבר, שהם עוסקים בגורלו של הפרט ובקורותיו של דוד. בפירושו זה הלך רש"י בדרך שונה מזו שבה הלכו מפרשי מקרא יהודים אחרים בימי הביניים, כגון: ר' אברהם אבן עזרא, רד"ק ור' מנחם המאירי. דוגמה מובהקת אחרת היא בפירוש מזמור צ"ג שבתהלים:

ה' מלך גאות לבש

לבש ה' עז התאזר

אף תכון תבל כל תמוט

נכון כסאך מאז מעולם אתה

נשאו נהרות ה'

נשאו נהרות קולם

ישאו נהרות דְּכָיִים...

עד'תיך נאמנו מאד

לביתיך נאווה קדש

ה' לאורך ימים.

לפי הפשט מתאר מזמור זה את מלכות ה' וגדולתו, שהיא אדירה מכל איתני הטבע, וכך נתפרש המזמור על-ידי חכמי ישראל בימי-הביניים ועל-ידי מפרשים מודרניים, וכן גם בתרגום. והנה, רש"י רואה בו קינה על גורלו המר של עם ישראל בגלות ועל השגחת ה' עליו:

"נשאו נהרות ה'" - לשון צעקה וקובלן הוא זה, אתה ה' הגה האומות השוטפים בנהרות נשאו קולם יהמיון ואת דוך עמקי נבכיהם ישאו ויגביהו תמיד להתגאות נגדך... "לאורך ימים" - הוא מצפה להם ואף על פי שארכו הימים נאמנים הם לה' מאד.

בהתאם לגישה זו פירש גם את מזמור צ"ז:

"ה' מלך תגל הארץ ישמחו איים רבים" - בנטלו המלכות מעשו ומזרעו... על עשו נתבא כן וכר.

זאת על פי המצוי במדרש ישוחר טובי⁸:

"ללמדך שאין בעולם גילה כל זמן שמלכות אדום קיימת".

עשרות דוגמאות לדרך זו מצויות בפירושו לתהלים ולספרים אחרים, וזאת עדות מרשימה למקום החשוב שתפסה הגלות בתודעתו.

הזיקה העמוקה של רש"י לסבלו של עם ישראל בגולה בזמנו מצאה את ביטוייה גם בפירושו של כתובים בודדים במזמורי תהלים. הם תואמים את המוכר לנו על גורלו של עם ישראל באירופה בזמנו של רש"י, כגון (תהלים לט, ג, ד, ט):

"נאלמתי דומיה החשיתי מטוב וכאבי נעקר" - אנחנו היה בליבנו לשמר את עצמנו על כל הצרות הבאות עלינו שלא נהרהר ונדבר קשה אחר מדת הדין אף על פי שהרשעים לנגדנו המצירים לנו ונאלמנו דומיה ימים רבים, וגם החשינו מטוב אפילו מדברי תורה מפני יראתם. ומתוך כך כאבנו נעכר ונבהל ובשתיקותינו חם לבנו בקרבנו ובהגיון לבנו בוער בנו כמו אש והוא גורם לנו שאנו מדברים בלשונונו לפניך חו היא שאנו מדברים, הודיענו ה' קצינו עד מתי נהיה בצרה ונדע מתי נהיה אנחנו חדלים ממנה... "חרפת נבל אל תשימני" - חרפת עשו הרשע אל תשימני, הבא גם עליו נגעים ומכאובים שלא יוכל לומר לי אתם לוקים ואנו אין אנו לוקים, והתפילה הזאת גרמה להביא ייסורי חלאים על האומות.

וכן בכל דבריו באותו מזמור. הפולמוס הקשה עם הנצרות בזמנו הוא העומד ברקע הדברים, הן בזיהוי האויב כעשו הרשע, דהיינו: הנצרות של זמנו, והן בתיאור הפולמוס הנרמז לדעת רש"י בכתובים ("שלא יוכל לומר ליי"). המועקה הקשה, המודעות הגדולה לשאלת הגלות, ואולי גם רצונו של רש"י לעודד ברכיים רפות, דחפוהו לזהות כתובים כה רבים כמתייחסים דווקא אל עשו. כתובים שונים אף נתפרשו על ידו כמתייחסים אל הגלות של זמנו, כגון: "לילה נגדה ולא תפוג מאנה הנחם נפשי" (תהלים עז, ג). לדעת רש"י הכתוב מתייחס אל גלות זה שהיא כלילה. "איכה תרביץ בצרהים" - בגלות הזו שהיא עת צרה' (שיר השירים א, ז). 'בכל הצרות שעברו עלינו בימינו אלה' (תהלים צ"ד). בדומה פירש את "בני תמותה" (תהלים עט, יא): 'בני הנהרגת עליך', וכאלה רבים אחרים. מקורות אלה מלמדים שהאיבה הגדולה של רש"י אל סביבתו הנוכרית, והמודעות הגדולה שלו לשאלת הגלות, כפי שהם מצאו את ביטויים בפיוטים שלו, אינם מקריים. נושא זה העסיק הרבה את רש"י ולא נתן לו מרגוע.

8. מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"א, עמ' 422.

ג. גורמי הגלות

נימוקים שונים הציע רש"י כהסבר לגלות ולתכליתה. מבחינה עקרונית אין בהם משום חידוש. הם נמצאים במקרא ובספרות המדרש, ואף מפרשי מקרא אחרים נזקקו להם.

הגלות באה בראש ובראשונה כעונש על חטאי העם. הגולים סובלים גם בשל חטאים מן העבר הרחוק, והם נענשים על חטאי אבותיהם. הקב"ה האריך אפו וסלח זמן רב לחטאי העם, אך משנתמלאה הסאה, נענשו הגולים גם על חטאים וגם על חטאי הדורות שקדמו להם. ה' לא היה נכון להמשיך ולסלות:

ולא נשתלם פורענות ליחידים העוברים על התורה אלא המתין עד שנתמלאת סאת כולם ולקו כולם כאחת בחורבן ובגולה⁹.

וכאלה נוספים.

הגלות והסבל הרב הכרוך בה לא באו רק כעונש על המעשים בעבר, אלא גם לשם העתיד: לחנך את העם שהדרך בה הלך היא פסולה וכי עליו לתקן את מעשיו ולילך בדרך אחרת:

"והלכתיה המדבר" - בגולה שהוא לה כמדבר וציה ושם תשיב אל לבה כי טוב לה כשעשתה רצוני מכשמרדה בי... עומק הגלות שהם עכורים שם אתן לפתח תקוה, שמתוך אותן צרות תתן לב לשוב אלי... תעבדוני מאהבה ולא מיראה.

(הושע ב, ז-יח)

כאמור, תפיסות אלה כולן מעוגנות במקרא ובמדרשי חז"ל. רש"י הדגיש כי יש צורך לקבל את השהייה בגלות ואת הייסורים הכרוכים בה באהבה. דבר זה יגדיל את הכפרה ואת הזכות לגאולה. הנכונות לסבול יסורין ועלבונות באהבה אף מתוארת אצלו כתכונה המאפיינת את שארית ישראל:

"עם עני ודל" - עם ענוותן ומקבל עולבן¹⁰.

יש בסבל הקשה ובמסירות הנפש בגלות משום נסיון לעם ישראל. אם יעמוד בנסיון זה ולא יתפתה להמיר את דתו, על אף הלחצים של האומות, ישוב לארץ ויזכה לראות בבניינה של ירושלים:

כשאומות מתלחשים עליה להכחידה, אם תחזק באמונתה וביראתה להיות כנגדם כחומת נחשת... ולא תתפתה להם, נהיה לה לעיר מבצר ולכתר ולנוי ובבנה לה את עיר הקדש ובית הבחירה. (שיר השירים ח, ח-ט)

דווקא מעלת העם ובחירתו היא שהביאה להקפדה הגדולה עמו. הסבל הנורא בגלות מקורו במעלת העם. הוא בא לזכך ולטהר אותם, למען לא ישאר רושם כל שהוא לחטאיהם:

שיקבלו ישראל את גמר פורענותם בגלות טיטוס ושעבוד, וכדי שיכלו פשעיהם ויתמו חטאתם ויתכפר עוונותם. (דניאל ט, כד)

9. זכריה ה, ג, עמ' 92 במהדורת מארשן. וראה ירמיהו לב, יח.

10. צפניה ג, יב בעקבות התרגום.

לעומת זאת, באומות העולם:

כל הטובה הבאה להם חלקות הם, שהקב"ה מחליק להם הדרך שלהם שתהא נוחה וחלקה למען לא יתנו לב לשוב אליו ויאבדו. (תהלים עג, יח)

תכלית נוספת לגלות היא כלפי אומות העולם, וזאת מבחינה כפולה: לחנכם להכרה בגדולתו של א-להי ישראל, שהרי עם ישראל מתמיד בדבקותו בקב"ה על אף הסבל והפיתוי להמיר דתו:

מתפאר אני בין חילות של מעלה בכם שאתעלה ואתקדש על ידיכם בתחתונים שתקדשו את שמי בין האומות, ואני אותו ואדבק בכם. (שיר השירים ז, ט)

התכלית השנייה היא לכפר על החטאים של אומות העולם. את הכתוב בישעיהו (ה, טז-יז) ביחס אל עבד ה': "אכן הִלִּינוּ הוא נשא ומכאבינו סָבָלָם" פירש רש"י שעם ישראל נענש בגלות גם בשל חטאי האומות:

אבל עתה אנו רואים שלא מחמת שפלותו בא לו, אלא מיוסר היה ביסורין להיות כל האומות מתכפרות בייסוריהן של ישראל. חלי שהיה ראוי לבא עלינו הוא נשא... אנו היינו סבורים שהוא שנאו למקום, והוא לא היה כן אלא מחולל היה מפשעינו ומדוכא מעונותינו... שהוא היה מיוסר להיות שלום לכל העולם.

רוב מפרשי המקרא היהודים בימי הביניים לא הלכו בדרך זאת¹¹. המהפך הגדול בגורל האומה, יציאתה מתוך עומק הסבל והשפלות לחירות בבוא הגאולה העתידה, יביא בשל עוצמתו הגדולה להכרה כללית של האומות, בעל כורחן, באמיתותו של ה':

על כרחם כשיראו גאולתי ונפלאות שאעשה לישראל יודו כל האומות כי א-להים אני¹².

רעיון זה חוזר כמה פעמים בפירושו של רש"י לשיר השירים. גורם נוסף שיביא להכרת הגויים בא-להי ישראל הוא חוסר יכולתן של אומות העולם להשמיד את העם היהודי, על אף הרדיפות הקשות:

"ברכו עמים א-להינו" - על נפלאותיו שהוא שם נפשנו בחיים בגלות, ואינכם יכולים להשמיד אותנו. (תהלים טז, ח)

כאמור, הצרות הבאות על האומה בגלות הן בגדר נסיון, לראות אם למרות הצער והסבל יעמדו ישראל ביראת ה'. ואם אכן יעמדו בו יכירו האומות בהנהגתו של הקב"ה ובעליונותו ובבחירתו של עם ישראל:

"להתנוסס" - להיות מנוסים בהם אם יעמדו ביראתך. "מפני קִשְׁט" - לקשט מדותיך בעולם, שכשתתן להם הטובה לא יהרהרו האומות אחריך אלא

11. ראה:

S.R. Deiver and A. Neubauer, The Fifty-Third Chapter of Isaiah according to Jewish Interpreters, Oxford 1877

12. ישעיהו מב, י; ראה גם תהלים קב, טז.

יקשטו דיניך ויאמרו יפה הטיב להם, כי הם עמדו לו בכמה נסיונות. (תהלים 110)

ד. מועקת הגלות

כתובים שונים שבמקרא, המתייחסים אל סבלו של עם ישראל בסתם, נתפרשו בידי רש"י כמתייחסים אל סבלו בגלות, וכבר עמדנו על כך בהרחבה לעיל, בדיון במודעות שלו לגלות. לא זו בלבד, אלא שביטויים שונים במקרא שיש בהם קונוטציה שלילית כלשהי, נתבארו גם הם על ידי רש"י כמתייחסים אל הגלות, כגון: 'נפשי כארץ עיפה לך' (תהלים קמ"ג, ו). רש"י כתב מילה אחת בלבד בפירוש כתוב זה: 'בגולה'. אך כמה גדולה העדות שיש בה על מודעותו לגלות ועל המועקה הקשה שהוא חש בהיותו בגולה. והרי אין להעלות על הדעת, שהוא לא זכר את הביטוי המקביל בתהלים ס"ג, ב': "בארץ ציה ועיף בלא מים" כלפי מדבר יהודה הצחיח והשומם. כן הוא גם בפירוש הביטוי "בור תחתיות" (תהלים 110), אותו פירש רש"י: 'הוא הגלות', וכאלה רבים.

הצרות בגולה מתרגשות לבוא במהרה, זו אחר זו:

כל אלה אני זוכרה בגלותי שמנעת מלהיטיב לי וגזרותיך מתחדשות עלי זו אחר זו... צרה קוראת לחברתה... המקלחים עלי פורענות כמים שוטפים. (תהלים מב, ח)

מבקר לבקר מתחדשות צרות חדשות. (תהלים עג, יד)

מלומדים אנו במכות ומזומנים לשבר תמיד. (תהלים לח, יח)

הגלות דומה למצבה של אישה אלמנה (שיר השירים א, ב). העם מוקף בגלות בחיות טורפות - 'איכה תרעה צאנך בין הזאבים הללו... בגלות הזו שהיא עת צרה' (שיר השירים א, ז). אין די לגויים במכות שכבר הביאו על ישראל, אף אם הן אנושות. הם יוסיפו עליהן עוד ועוד. ירמיהו יראה ברוח הקודש כיצד 'אף על פי שצמתו בבור חיי שאיני יכול לעלות מתוכה, לא שתו לבם גם לזאת עד שידו אבן ב' (איכה ג, ג). הגלות תחת יד הנוצרים (יעשוי) היא הקשה מכל הגלויות שהיו אי פעם לעם ישראל¹³. יתר על כן, רש"י פירש כתובים שונים המתייחסים אל סבלו של המתפלל באופן סתמי כמכוונים אל סבל העם בגלות, בהתאם למציאות של ימיו. אירופה הנוצרית במאה הי"א היא המונחת ברקע פירושו. מספר פעמים הוא הדגיש את צביעות הגויים ואת נכונותם לנצל את היהודים אשר תחת שלטונם, כגון:

נראים כאוהבים והם אויבים... מחשבותם מרמה. (תהלים ה, י)

אתם שנראין לי כאוהבים בשעת הנאתן וכשוראין שהנגע בא עלי אין עומדין לי בשעת דחקי. (תהלים לח, ב)

"הצילה נפשי משפת שקר" - זרעו של עשו שצדין את הבריות בפיהם בעלילות רשע. (תהלים קכ"ב)

אין כל ערך לחיי היהודים בעיני השליטים בארצות הגלות, משל היו בהמות העומדות למכירה ולשחיטה:

מלכי הגוים שאגלם לתוכם (=את ישראל), זה מוכרם והקונה הורג ואין נותן ללבו שיהא לו אשמה בדבר, ומוכרם מתהולל ברוך ה' שמסרם בידי ואעשיר.

(מכריה יא,ה)

במקרא עצמו אין רמז לגלות. מוטיב אחר שנזכר פעמים הרבה בפירושו של רש"י, כמו גם בפיטיו, הוא עושק כספי היהודים על ידי השליטים הנוכרים, כגון (תהלים ה,ז):

"קבר פתוח גרנם" - לבלוע יגיע אחרים כקבר הבולע את הגוף.

רש"י אף הדגיש שם, שהשליטים עושים זאת תוך שימוש ב'דברי חלקקות';

זה עשו... עם ששמנו ועשתו כפרים אבירים בתוך שאר האומות... אינם מתרצים לכל אדם אלא אם כן מרצה להם מעות. (תהלים סח, לא; ע"פ יסוחר טובי)

כשהם נאספים עלי אני משחד אותם בממון. (תהלים סט,ה)

בזו נכסינו איש לזו¹⁴.

נוטרים הללו שהן המלכיות... כל מה שיכלו לגבות מהן גולגליות וארנוניות ואנפרות. הכל גבו מהן להביא לתוך ביתם. (שיר השירים ח,יא על-פי תלמוד ירושלמי)

אמנם, מוטיב זה איננו חדש. הוא מצוי כבר בספרות המדרשית, אך המקום הנרחב שהוא תפס בפירושו של רש"י והעדפתו על פני פירושים אחרים הקרובים יותר אל הפשט, מסייעים להנחה שהוא הושפע מן המציאות של זמנו בבחירת המדרשים הללו, ובהזדקקות למוטיב זה גם במקומות שאינם בספרות המדרש. אין זה מקרה שגם בפיטיו של רש"י תופס עושק כספי היהודים והלחץ הכלכלי עליהם מקום מרכזי, כגון:

קונסות למדד והבא זימיות וארנוניות

רועצות ורועצות וגובות מנו מסיות

שאגות לטרף אילים וטלאים וטליות.

(פיטיו רש"י, עמ' יא)

רדיפות היהודים בגלות פוגעות בסופו של דבר לא רק בגופם, בכבודם וברכושם של היהודים, אלא גם בלימוד התורה¹⁵. הגורם העיקרי לרדיפת היהודים הוא דבקותם באמונתם. הגויים מקנאים בהם על דבקות זו ועל היותם העם הנבחר, ובשל כך הם מנסים להצר את צעדיהם ולהעליל עליהם עלילות רשע. הקנאה בהם היא גורם עיקרי ברדיפתם:

14. תהלים מז,יא, וראה שם בפסוק ב' בשביל דורות הללו'. ראה גם פירושו של רש"י לזכריה יא,ה.

15. 'וגם החשינו מטוב אפילו מדברי תורה מפני יראתם ומתוך כך כאבנו נעכר ונבהל'. (תהלים לט,ב)

"קשה כשאל קנאה" - התגר שנתקנאו ושתגרו בי האומות בשבילך.

(שיר השירים ח,ו.)

"קנאת ביתך אכלתני" - ראו החיבה שנהגת בנו בעוד ביתך קיים ונתקנאו בי.

(תהלים סט,י.)

גורם נוסף הדומה לזה הוא: שנת היהודים יונקת גם מאי נכוונותם לקבל עליהם את האמונה של שכניהם. מוטיב זה חוזר גם הוא פעמים הרבה בפירושו של רש"י, ואסתפק בדוגמה אחת:

"איבי שקר" - שונאים אותי על שקר, שאין אני רודף אחר שקר שלהם לתפש טעותם... "ישטנוני תחת רדפי טוב" - בשביל שאנחנו דבקים בהקב"ה

ובמצותיו. (תהלים לח,כא)

הדבר הקשה מכל, ואשר הביא את מועקת הגלות של היהודים אל שיאה, הוא הלעג ליהודים על רקע נחיתותם ושפלותם בהשוואה להצלחת שכניהם הנוצרים. בימי-הביניים נתפסה הצלחתה של אומה כעדות ברורה על אמיתות אמונתה, כן הוא גם בארצות הנצרות וגם בארצות האסלאם. כאשר חפץ אלג'אחטי - מחשובי כותבי הפרוזה באסלאם במחצית הראשונה של המאה התשיעית - להסביר את היחס השלילי של המוני המוסלמים אל היהודים בניגוד להערכתם לנוצרים, הוא קשר זאת גם למעמדם המדיני הנחות של היהודים:

וכאשר ראו המוני-העם כזאת ביהודים ובנוצרים (=שפלותם המדינית והכלכלית של היהודים) הניחו כי [ערך] דת היהודים בין שאר הדתות היא כמלאכתם [המושפלת] בין שאר המלאכות וכי כפירתם היא הגדולה שבכפירות, מאחר שהם המלוכלכים שבין האומות¹⁶.

תפיסה עממית זאת מקובלת על רבים מאנשי ימי-הביניים. ליהודים היה קשה במיוחד להתמודד עם שאלת הגלות הממושכת שלהם - למעלה מאלף שנים - ועם השפלתם הגדולה¹⁷.

רש"י נזקק פעמים הרבה לנושא זה, גם במקומות שלפי הפשט אין הכתובים עוסקים בהם, ואין הוא יחיד בכך. גם חברו ר' יוסף קרא עשה כן בפירושו למקרא, והדבר נובע מן המועקה הקשה, התחושה שלא ייתכן שסבל כה קשה וממושך לא נדון בתנ"ך וגם מן הרצון לחזק ברכיים רפות¹⁸. אף כאן אסתפק בדוגמאות מעטות מני רבות:

16. דאה מה שכתבתי על כך במאמרי: 'יחסי איבה ליהודים על רקע כלכלי וחברתי בחילופי המוסלמית במאות התשיעית והעשירית', בתוך: שנאת ישראל לדורותיה, קובץ מאמרים בעריכת ש' אלמוג, ירושלים תש"ם, עמ' 193-210 (במיוחד עמ' 208-209). על האיש דאה:

Ch. Pellat, Life and Work of al-Jahiz, London 1969.

17. כך, למשל, תיאר זאת רבנו גרשום מאור הגולה באחד מפיוטיו: 'שואגים בלעגם להונות עמך / עם ה' אתה וגולה ממקומך? / מעי על כן אוחילה ולבי נמס', מתוך הסליחה 'גרוני נחר', רבנו גרשום מאור הגולה סליחות ופזמונים, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"ד, עמ' כח.

18. על חשש זה והקושי של היהודים להתמודד עמו, דאה: א' גרוסמן, 'שורשיו של קידוש השם באשכנז הקדומה', בתוך: קדושת החיים וחירוף הנפש, בעריכת י' גפני וא' רביצקי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 99-130. ראה גם: א' מרקוס, קידוש השם באשכנז וסיפור רבי אמנון ממגנצא, שם, עמ' 131-148.

"ותהי לחרפות ליי" - מה שאני בוכה ומתענה לפניך הם מתלוצצים עלי.
(תהלים טו, י"א)

האומות שהייתי חשובה בעיניהם עכשיו אני נמאסת להם. (תהלים פ"ט, ט)

עם ישראל הפך למשל ולשנינה ולסמל לאיש מוכה ומושפל:

ראו ברעתי ונשבעין בי ואומרים: אם לא, כן יארע כמו שארע לישראל.
(תהלים ק"ב, ט)

נדמה לי כאילו הורגים אותי כך עצור בעצמותי מה שצוררי מכעיסין
ומחרפין אותי. (שם מ"ב, י"א)

סתם 'חרפה' שבמקרא נתפרשה לעתים קרובות על ידי רש"י כמתייחסת אל
הלעג של אומות העולם כלפי ישראל, כגון:

"וחרפת עמי תשאר" - אתם תקבלו עון החרפה שאומות העולם מדרפין את
עמי. (מ"ב, ה, טז)

גם דוד המלך מתואר כאיש חסיד, כי הוא היה נכון לשמוע את 'הגידופים
והחרפה' מבלי להגיב, למרות שהיתה בידו יכולת לעשות כן¹⁹.
הפולמוס עם אומות העולם קשה ביותר. גם כשיש לישראל תשובה של ממש
בעניין הצלחתם המעידה על אמיתות דתם, הם חוששים להביעה בפומבי, שמא
יתהפך עליהם הגלגל לרעה במהרה, ואז תהיה התפארותם לשווא ובסופו של
חשבון אף יהא כרוך בה נזק. העובדה שהיהודים מועדים תמיד לצרה ולפורענות
היא גורם נוסף שלא להתפאר בהצלחתם הזמנית, אף אם היא גדולה:

"ואני כחרש" - ישראל שומעים חרפתם מן האומות ואינם משיבים,
ולמה?... לכך אנו שותקים כי אומרים אנו בלבנו נשיבם עזות, שמא יראו
במפלתנו וישמחו לנו במוט רגלינו ויגדילו עלינו לומר הלא הייתם
מתפארים בתשועתכם... לכך אנו דואגים פן ישמחו לנו לפי שמלומדים אנו
במכות ומזומנים לשבר תמיד. (תהלים לח, י"ח; ובדומה שם פ"ב, ט)

עניין זה חוזר פעמים הרבה בפירושו של רש"י, כפי שמצוי גם בפירושי המקרא
של חכמים אחרים בימי הביניים, ואין להתפלא על כך. הפולמוס הדתי הקשה
בין היהדות לנצרות בזמנו של רש"י הוא הגורם לכך²⁰.
העדות המרשימה ביותר על מקומו החשוב של הפולמוס בין היהודים ובין
סביבתם הנוצרית נשתמר בפירושו של רש"י לשיר השירים. לשיטתו, הגלות -
כולל סבלו של העם ואהבת הקב"ה אליו - היא המוטיב המרכזי של מגילה זו,
והיא עוסקת בכל הנושאים הקשורים בגלות: גורמיה, סבלו של העם, ערך
העמידה בנסיון, קידוש השם, הגאולה העתידה, ובמיוחד: הנסיונות החוזרים
ונשנים ללחוץ על היהודים ולפתותם להמיר את דתם. בהתאם לשיטתו זו פירש
רש"י את דו-השיח בין 'הבנות' (=אומות העולם) ובין 'הרעיה' (=ישראל). נביא
לכך מספר דוגמאות:

19. תהלים פ"ט, ב. רש"י הלך בזאת בעקבות מדרש 'שחר טוב' על אתר, עמ' 372 במהדורת בובר.

20. ספרות עניפה על פולמוס זה מצויה במאמרי: הפולמוס היהודי-הנוצרי והפרשנות היהודית

למקרא בצרפת במאה ה"ב, ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 29, הערה 1.

במאמר זה הובאו דוגמאות למקומו של הפולמוס בפירושו של ר' יוסף קרא.

"אם תעירו ואם תעוררו את האהבה" - שביני לדודי לשנותה ולהחליפה ולבקש ממני להתפתות אחריכם. (ז,ב)

"השבעתי אתכם" - האומות, היום בהיותי גולה ביניכם. "אם תעירו ואם תעוררו" אהבת דודי ממני על ידי פיתוי לעזבו לסור מאחרי. (ג,ה)

"מה דורך מדוד" - כך היו שואלין האומות את ישראל: מה א-להיכם מכל הא-להים שכך אתם נשרפים עליו, נצלבים עליו. (ה,ט)

"הולך לדודי למישרים" - זהירה אני להשיב להם שאעמוד באמונתי, שיהא חכי הולך לפני דודי לאהבת מישור שהוא מן הלב ולא ברמיה ועקבה. (ו,י)

"השבעתי אתכם" - עכשיו כנסת ישראל מסבבת דיבורה כלפי האומות: אעפ"י שאני קובלת ומתאוננת, דודי מחזיק בידי והוא לי למשען בגלותי. (ז,ח)

וכאלה נוספים.

אמנם, מוטיב זה נמצא גם בספרות המדרש, ורש"י נטל חלק מדבריו ממנו (בעיקר ממדרש 'חזית'), אך בספרות זו הוצעו גם מוטיבים אחרים לפירוש הכתובים בשיר השירים. בתירתו של רש"י, הדגשותיו ודרך כתיבתו מעידים בבירור על השפעת המציאות של זמנו.

המועקה הכבדה ומפח הנפש הגדול של היהודים, מקורם לא רק ברדיפות האויבים ובלעג שלהם, אלא גם באכזבות הקשות של היהודים עצמם מחישובי הקץ. תקוותם היתה שצרות ורדיפות מבשרות את בוא הקץ, זאת על פי דרשתו של ר' יוחנן בתלמוד: 'אם ראית דור שצרות רבות באות עליו כנהר, חכה לו (=למשוח) (סנהדרין צח.). אך בפועל, כל החשבונות הללו נתבדו, והמועקה והאכזבה קשים כפליים:

רואים אנו צרות מתחדשות וסבורים שהם סימני ישועה וגאולה, כמו שאנו מובטחים ליגאל מתוך צוקה וצרה... בכל צרותינו אין אנו מביטים ישועה ואין נופלים בני עשו. (ישעיהו כו,יז)

אותותינו שהבטחנו ביד נביאך אין אנו רואים אותם בימים רבים שאנו בגולה.

(תהלים עד,ט)

אפשר שמפח הנפש הוא שגרם לרש"י להציע לעתים פירושים שיש בהם מעין קובלנה כלפי גבוה:

"כל איבי שמעו רעתי ששו כי אתה עשית" - אתה גרמת לי שהם שונאים אותי שהבדלתי ממאכלם וממשתייהם ומהתחתן בם. אם התחתנתי בהם היו מרחמים עלי ועל בני בנותיהם. (איכה א,כא)

"נלינה בכפרים" - נלינה בכופרים, בא ואראך בני עשו שהשפעת להם טובה וכופרים בך. (שיר השירים ז,יב, ומקורו בעירובין כא:)

כל אלה אני זוכרה בגלותי שמנעת מלהיטיב לי וגזירותיך מתחדשות עלי זו אחר זו. (תהלים חב,ז)

נשאתני תחילה והגבהתני ועתה השלכתני משמים לארץ. ואם לא נשאתני תחילה, לא היתה חרפתי רבה כל כך. (תהלים קב,א)

קובלנה מעין זו מצויה גם בפיוטיו של רש"י. הוא תיאר את ישראל כמי שהפך מעם סגולה של הקב"ה לאומה שנואה ומושלכת:

עקת רשע מגור מסביב

עצמות קדחות בערות כשביב

סגלה חבבה כבכורה באביב

שנואה ונשלכת כמגרים בביב.

נחנו פרענו ואתה לא סלחת

נחויי חסדך שנאת שלחת

מעין גנים ברגלים הדלחת

מירית חציך כבדנו פלחת.

(פיוטי רש"י עמ' כד)

ה. האיבה לנצרות

איבה גדולה כלפי הנצרות עולה מפירושו של רש"י לני"ך. איבה זו הושפעה מיחסה של התורה הנוצרית אל היהודים במרוצת הדורות יותר מאשר מתפיסה תאולוגית עקרונית. מקורה ברדיפת היהודים בידי הנוצרים בארצות גלותם: הפגיעות הפיסיות בהם, השפלתם החברתית, הפולמוס הדתי עמם, עושק כספם והנסיגנות לפתותם להמיר את דתם. קל לחוש, כי רדיפות אלה זעזעו את רש"י עד עומק נשמתו. כך עולה מהתייחסותו הרבה אל סביבתו הנוצרית בפירושו, עד כדי נכונות לראות בנוצרים צאצאים של עמלק. רש"י נטל את דרשת חז"ל כלפי עמלק, שכל עוד הוא קיים אין כסאו של הקב"ה שלם, והחיל אותה על הנצרות. בפירושו של רש"י לתהלים, כפי שנשתמר בכתבי יד, מצוי רעיון זה מספר פעמים, כגון:

"אבדת רשע" - עשו. "שמם מחית" - כי מחה אמחה (שמות יז, יד) ... "וה' לעולם ישב" - שם שלם וכסא שלם... אבל קודם שימחה כתיב 'כי יד על כס יד' (שמות יז, טו) - כס חסר ושם חלוק... 'נודע ה' - נודע ה' לבריות כי שליט הוא ומושל ונוקם לאויביו שהרי משפט עשה בהם... "אל יעז" - עשו לאורך ימים בגדולתו²¹.

ובדומה לכך פירש רש"י את הכתוב בתהלים מ"ז, ט' ('עכשיו [=לאחר מפלת האומות] הכסא שלם והגדולה ניכרת!).

21. תהלים ט, פסוקים ו, ח, יז, כ, על פי המצוי בכתב יד. ראה במהדורת מארשן על אתר. והשווה גם פירושו של רש"י לתהלים כב, כז-כט, וליחזקאל לה' יד.

בכתובים עצמם באותו מזמור בתהלים אין כל רמז להתייחסות דווקא אל עש²². ספק אם יש עדות גדולה מזאת על האיבה הגדולה של רש"י כלפי הנצרות. יש כאן תפיסה עקרונית, שעצם קיומה בעולם ככוח שולט, יש בו כדי לדחוק את השכינה²³. חטא גדול חטא אבי האומה, יצחק, באוהבו את עשו, שונאו של הקב"ה (ישעיהו מז, כו). עדות נוספת על עוצמת האיבה לנצרות וראייתה כאויב מובהק לעם ישראל ולשלטונו של הקב"ה בעולם נשתמרה במגמתו של רש"י לפרש כתובים במקרא המדברים באופן סתמי על אויבי ישראל כמתייחסים אל עשו או רומי, שני הסמלים המובהקים של הנצרות בימי-הביניים, גם כשאין לכך רמז בכתובים. התופעה בולטת במיוחד בפירושו של רש"י לתהלים ולישעיהו. מאימת הצנזורים למיניהם מחקו סופרים ומעתיקים בדרך כלל את התיבות 'רומי' ו'עשו' מפירושו של רש"י, אך בכתבי-יד הן מצויות לרוב. בשל החשיבות הרבה של עניין זה, כעדות מובהקת לאיבתו של רש"י אל הנצרות בזמנו, ומאחר שהדברים אינם במהדורות הנדפסות (למעט זו של מארשן) אביא לכך עשרים דוגמאות. רבות אחרות מצויות בכתבי-היד של פירושו לני"ך:

א. 'תִּאָבֵד דברי כזב איש דמים ומרמה יתעב ה'" - זה עשו חרעו. (תהלים ה, ז).

הוא תיאר שם את האויבים כמי שינראים כאוהבים הם אויבים'. הצדיק הנזכר באותו מזמור ('כי אתה תברך צדיק') הוא: 'יעקב חרעו'.

ב. 'גערת גוים אבדת רשע' - הם עמלק ועשו... שיר זה לעתיד לבא כשיתלבן ילדותן ושחרותן של ישראל ותגלה צדקתם ותקרב ישועתם שימחה עשו חרעו.²⁴ (תהלים ט, ט).

ג. 'אל יעז אנוש' - אל יעז עשו לאורך ימים בגדולתו. (תהלים ט, כב).

ד. 'שפטני ה' וריבה ריבי מגוי לא חסיד' - הוא אדום. (תהלים מג, א).

ה. 'יקום א-להים יפרצו אויביו' - עשו וכיוצא בו. (תהלים סח, ב).

'גער ח'ית קנה' - זה עשו שנמשל כחזיר היער הדר בין הקנים... אינם מתרצים לכל אדם אלא אם כן מרצה להם מעות. (שם פס' לא)

ו. 'מחר הייתי לאחיי' - לעשו... ראו החיבה שנהגת בנו בעוד ביתך קיים ונתקנאו בו. (תהלים סט, ט-י).

22. רש"י העיר שהמקור לדדשה זו שלו לקוח מן הפסיקתא. ראה בתחילת פירושו למזמור זה. על מגמתו ראה מה שהביא שם, פסוק ב: 'כל נפלאותיך - גאולה האחרונה החשובה כנגד כל הנסים'.

23. על תפיסה זו ראה:

G.D. Cohen, 'Esau as Symbol in Early Medieval Thought', *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, ed. A. Altmann, Cambridge Mass. 1967, pp. 19-48.

אין לפרש את דברי רש"י כראיית הנוצרי המהלך באירופה בזמנו כמי שיצא מזרעו של עמלק ויש מצווה להכריתו ולהשמידו. אין הדבר הולס את יחסו של רש"י כלפי סביבתו במקומות אחרים, ועוד נשוב לכך להלן. ההתנגדות העזה היא לנצרות כסמל וכוח שלטוני שבעצם קיומו יש, כביכול, תחרות עם הקב"ה על השלטון בעולם.

24. בדפוס שונה 'הם עמלק ואבותיו', אך בכתבי היד: 'עשו'. פירושו של רש"י כאן מסתמך על הדרשה בפסיקתא דרב כהנא, פרשת זכר, אות עו.

ז. "וכל קרני רשעים אגדע" - של עשו... ישראל יגדעו קרן עשו ואז הרוממנה קרנות צדיקים, ישראל שהם שבחו של מקום. (תהלים עה, יא)

ח. "גפן ממצרים תסיע" - חזר ורמז על גלות רומיים... "יכרסמנה חזיר מיער" - הוא עשו... "ועל בן אמצת לך" - ועל עשו שהיה בן חביב לאביו שהיה קורא אותו בני אמצת גפן יעקב לך... "תהי ירך על איש ימינך" - תשיב מכותיך על עשו. "על בן אדם אמצת לך" - להיות מושבו משמני הארץ... "תחיינו" - מן הגלות. (תהלים פ, ט ואילך)

קשה להניח שרש"י לא חש שפירושו רחוק מן הפשט, ובמיוחד הדרש המזהה את עשו עם הבן שהקב"ה אימץ אותו לו, ואשר הוא ניצב לימינו. המגמה לזהות כתובים שבמקרא כמתייחסים לסבל העם בגלות ולרדיפתו על-ידי עשו, היא שהנחתה אותו בחתירתו זאת. הוא אף תיאר שם את הגלות של זמנו תחת שלטון הנצרות (=רומי) כקשה מכל הגלויות.

ה' א-להים צבאות - כאן נאמרו שלש אזכרות ובאמצעי שתי אזכרות ובראשון אזכרה אחת הכל לפי חזק הגלויות והצרה והגאולה. (שם פס' ב)

ט. "בחרתי הסתופף בבית א-להי מדור באהלי רשע" - מלהיות דר באהלי עשו להדבק בהם. (תהלים טז, יא)

י. "הצילה נפשי משפת שקר" - זרעו של עשו שצדין את הבריות בפיהם. (תהלים קב, ב)

יא. "כי פי רשע ופי מרמה עלי פתחו" - עשו. (תהלים קט, ב)

יב. "ויכרת מארץ זרעם" - של עשו ואלופיו. (שם טו)

יג. "דחה דחיתני לנפל" - אתה אויבי עשו. (תהלים קיח, ג)

יד. "אם תקטל א-לוה רשע" - הלואי ותקטל את עשו הרשע. (תהלים קל"ט, ט)

טו. גאולה בסתם המתייחסת אל השיבה לציון 'מאיי הים' נתפרשה על ידי רש"י כמתייחסת אל 'איי כתיים רומיים בני עשו'. (ישעיהו יא, יא)
מפלת האומות היא יסוד מרכזי באותה נבואת נחמה:

"ואמרת" - בראותך את האומות נידונין לחרפות ולדראון. "אורך ה' כי אנפת בך" - והגליתני וכפר גלותי עלי ועתה נרצה עוונתי וישב אפך ותנחמני. (שם י"א)

טז. חשיבות מיוחדת יש לפירושו של רש"י לפרקים כ"ד-כ"ז בישעיהו. מדובר בנבואות חורבן וגאולה סתמיות, ורש"י העמיד במרכזן את 'עשו'. הוא הדגיש באותן נבואות את עוצמת המכה שתבוא על עם ישראל ואת הצלתו מידי 'אדום' או 'עשו':

חמש בגידות אמורות כאן כנגד בכל ומדי ופרס ויון' ואדום שישתעבדו בישראל לפני גאולתם ואחרי הביזות האלה. "פחד ופחת ופח עליך" עשו איש הר שעריר.

בדומה פירש שם את פרקים כ"ה-כ"ו כמתייחסים אל הסבל של האומה בגלות וגאולתה מידי 'אדום', 'עשו', 'רומי', דהיינו השליטים הנוצריים. את פרק כ"ו כולו ראה כמתייחס אל הגלות תחת ידי עשו:

"גוי צדיק שמר אַמְנִים" - ששמר וצפה בגלותו ימים רבים לאמונתו של הקב"ה שיקיים הבטחתו שהבטיחם על פי נביאיו לגאלם. "כי הָשַׁח יִשְׁבִּי מרום" - צור ורומי ואיטליא... קוינו להראותנו אורח משפטי נקמתך בעשו הרשע... "יספת לגוי" - לישראל יספת להם תורה וגדולה וכבוד, ועל כמה שיספת להם "נכבדת" שהם מודים ומשבחים לפניך על כל הטובה מה שאין כן מנהג עשו.

יז. את הכתוב "כי ארמון נתשו... משוש פראים מרעה עדריים" (ישעיהו לז, יד) קשר רש"י עם המציאות הריאלית בארץ ישראל בזמנו. לדעתו מדובר בירושלים הנמצאת בידיהם של המוסלמים והנוצרים (ולתאות ישמעאל ולמרעה אדום וחיילותיו). אין צריך לומר, שבכתובים עצמם אין רמז לשתי אומות אלה דווקא²⁵. בהתאם לכך פירש רש"י את הכתוב שם 'וברד ברדת היער ובשפלה תשפל העיר' (פסוק יט): 'ובשפלה שנשפלו ישראל עד עכשו תשפל עיר מטרפולין של אדום'. בעת הגאולה תיעלם מלכות עשו יחד עם אויביה האחרים של האומה היהודית²⁶.

יח. יאוש העם בגלות מקורו בתחושה שעוצמת מלכויות הנוצרים גדולה היא, ואשר על כן הסיכוי להינצל משעבודן קטן הוא. רש"י יצא נגד תחושה זאת ופירש את הכתוב "היקח מגבור מלקוח" - 'כסבורים אתם שאי אפשר לקחת מעשו הרשע מלקוח שביו של יעקב הצדיק' "הן גור יגור אפס מאותי" - 'הוא עשו הרשע וחבריו'. (ישעיהו נד, טו)

יט. אין רחמים כלפי עשו גם כאשר הוא מוכה בידי אויביו. בנבואת ירמיהו על מפלת 'אדום' ו'עשו' (מסז, וא"ל) נאמר: 'עזבה יתמיך אני אחיה ואלמנותיך עלי תבטחו' (פס' יא), וזאת כמעין נחמה פורתא - ולו כאירוניה - כלפי עשו, שהקב"ה ידאג לאלמנות וליתומים הרבים שלו. רש"י, בעקבות התרגום, שלל גם זאת ופירש 'עזבה יתמיך' - 'שיתמת בישראל'.

כ. גם בפירושו לספר זכריה נזקק רש"י למשוואה שבין אויבי ישראל בסתם ובין 'עשו', והעמיד את עשו בראש אויבי ישראל:

התחיל לדבר בפרענותן של אוכלי ישראל, עשו וכיוצא בו. (זכריה יב, א)

בכתובים עצמם אין כל רמז לעשו.

תודעת הנקמה במחשבתו של רש"י היתה כה עמוקה, עד שנהג לפרש 'דין' ו'משפטי' המופיעים במזמורי תהלים בסתם, כמתייחסים אל נקמה מעשו²⁷.

25. סיוע לדעתו מצא, כנראה, רש"י בתיבות 'משוש פראים' על שם הכתוב 'והוא יהיה פרא אדם' (בראשית טז, יב) כלפי ישמעאל.

26. ראה: ישעיהו לג, יט ד"ה: 'את עם נועם לא תראה': 'אלו כל האומות שאין לשונן לשון הקודש... כולם יהיו חשכים ושפלים'. כן הוא בכתבי היד בהם השתמש מארשן. ראה במהדורתו על אתר, עמ' 84-85, וכן הוא גם בכתב-יד סנט פטרבורג Evr. V11, דף 283. כתב-יד זה מצטיין בנוסחאותיו המשובחים.

27. 'כשאטול אני את מלכותי (=מידי 'עשו') כי אז תשמח הארץ, וכאלה נוספים, כגון:

עדות אחרת על עוצמת האיבה לאומות העולם עולה מחוסר נכונותו של רש"י לפרש כתובים שונים המתארים על פי הפשט קירבה בין הקב"ה לאומות העולם, על פי המשמעות הפשוטה של הכתובים. הוא העדיף לפרש ביטויים אלה כמתייחסים אל עם ישראל. כגון:

א. בישעיהו י"ט, כ"ד-כ"ה, נאמר:

"ביום ההוא יהיה ישראל שלישיה למצרים ולאשור, ברכה בקרב הארץ. אשר ברכו ה' צבאות-לאמר, ברוך עמי מצרים ומעשה ידי אשור ונחלתי ישראל".

לפי הפשט, מדובר בהכרה של קבוצות שונות בקרב העמים הנזכרים בקב"ה בעקבות מפתל סנחריב בשערי ירושלים והם המכונים 'עמי', 'מעשה ידי', אך רש"י נמנע מעשות כן, ופירש את הכתובים כמתייחסים אל עם ישראל והם יזכו לברכה ולקירבה אל הקב"ה:

"אשר ברכו" - לישראל, "ברוך עמי" - ישראל אשר בחרתי לי לעם בהיותם במצרים, "ומעשה ידי" - הראתי להם בגבורות שהפלאתי באשור ועל ידי אותם נסים ישובו אלי ויהיו כאילו עתה עשיתם מחדש והם יהיו נחלתי ישראל²⁸.

אמנם, רש"י הלך בפירוש זה על פי התרגום, אך בנקל יכול היה לפרש אחרת. העובדה שפירש בניגוד לפשט הכתובים ושלא כפירושיהם של רד"ק, אבן עזרא ואחרים, מלמדת שלא מניע פרשני הוא שדחפו לבחור בפירוש זה.

ב. בתהלים מ"ז מתוארת קבלת מלכות ה' לעתיד לבוא על-ידי אומות העולם: "מלך א-להים על גוים... נדיבי עמים נאספו עם א-להי אברהם" (פס' ט-י). רש"י פירש כתוב זה כמתייחס אל יהודים שמתו על קידוש ה' - 'שהתנדבו עצמם לטבח ולהרג על קדושת שמו', ולא כלפי נוכרים. אף כאן סטה מן הדרך שהלכו בה מפרשים יהודים אחרים בימי-הביניים.

ג. את הכתוב במיכה "כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו" (ה, ד) פירש רש"י בעקבות התרגום: 'ילכו לאבדון על שעבדו עבודה זרה, וכאלה נוספים.

א. 'שפטי א-להים וריבה ריבי מגוי לא חסיד' (מג, א) 'שפטי' - 'נקמני', 'מגוי לא חסיד' - 'הוא אדום';

ב. 'ישמח הר ציון ותגלנה בנות יהודה למען משפטך' (מח, יב) - 'כשתעשה דין באומות';

ג. 'ובגבורתך תדיניני' (נד, ג) - 'תנקום נקמתי כמו כי ידן ה' עמו' (דברים לב, לו);

ד. 'שמעה ותשמח ציון ותגלנה בנות יהודה למען משפטך ה' (צו, ח) - 'משפטך' - 'נקמתך';

ה. 'אל תתן ה' מאויי רשע' (קמט, ט) - 'עשו הרשע... 'יעשה ה' דין עני' - 'דין עם עני וינקם נקמת עבדיו';

ו. 'בהם משפט כתוב' (קמט, ט) - 'ונתתי את נקמתי באדם' (יחזקאל כה, יד), ... נתבא דוד על קץ הגאולה';

אין צריך לומר, שרש"י פירש 'קנאה' שבסתם במקרא בהודאה של נקמה. כגון: 'אשיב את שבות יעקב... וקנאתי לשם קדשי' (יחזקאל לט, כה): 'ולבשתי קנאת תשועה ונקם למען שם קדשי שלא יתחלל עוד'.

28. על פי מהדורת מארשן.

ו. גורמי הגאולה ואיפיונה

הגורם העיקרי בקירוב הגאולה הוא החזרה בתשובה של העם הנמצא בגלות, שהרי הגלות באה לכפר על חטאי העם, לזכותו ולחנכו²⁹. הסבל בגלות אף הוא מכפר:

"יסור יסרני י-ה" - בגלות ושם נתכפרו כל עונותי. (תהלים קיח, יח)

קבלת יסורי הגלות באהבה וציפיה לתשועת ה' הם שני גורמים רבי ערך בקירוב הגאולה. זהו מוטיב המודגש היטב בפירושו של רש"י, כגון:

פתחו שערים שלה (=של ירושלים) ויבא לתוכה גוי צדיק ששומר רצפה בגלותו ימים רבים לאמונתו של הקב"ה שיקיים הבטחתו שהבטיחם על פי נביאיו לגאלם... שהיה סמוך על הקב"ה ונשען עליו בחזקה שלא זו מאמונתו בשביל שום אימה ויסורין... לפיכך הגון לך לנצרו. (ישעיהו כו, ב-ג)

ישראל שומעים חרפתם מן האומות ואינם משיבים, ולמה? כי לך הוחלתי שתגאלני ותושיעני מהם. (תהלים לח, יד-טז)

"וארשתוך לי באמונה" - בשכר האמונה שהאמנת בגולה להבטחות שעל ידי נביאי. (הושע ב, כב)

גם בעת צרה אסור להרהר אחר מידותיו של הקב"ה. (ישעיהו כו, טז)

ללימוד תורה בגלות יש ערך רב בשמירת קיומו של העם בגלות ובקירוב הגאולה. היא משמשת מקור נחמה וישועה ועדות לאהבתו הנצחית של ה' לעם ישראל:

גם היום באלמנות חיות תמיד אזכיר דודיך הראשונים מכל משתה עונג ושמחה, אהבה עזה... עודם היום גלים ושמחים בו, אף לפי ענים וצרתם ומשתעשעים בתורה. (שיר השירים א, ד)

אם לא תדעי לך כנסייתי ועדתי היפה בנשים... איכה תרעה ותנצלי מיד המציקים לך להיות ביניהם ולא יאבדו בניך, התבונני דרכי אבותיך הראשונים שקבלו תורתך ושמרו משמרת ומצותי ולכי בדרכיהם, ואף בשכר זאת תרעי גדיותיך אצל שרי העובדי כוכבים. (שיר השירים א, ח)

"היושבת בגנים" - הקב"ה אומר לכנסת ישראל: את הנפוצה בגולה רועה בגנים של אחרים ויושבה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות... ובאים לשמוע קולך בבתי כנסיות. (שיר השירים ה, ג)

וכאלה נוספים.

אך התשובה של עם ישראל בגלות איננה תנאי לגאולתו. הגאולה תבוא בכל מקרה, אף בהעדר תשובה, וזאת בעיקר בשל זכות אבות:

וינקם מאויביו... ואף על פי שאין אנחנו הגונים להיושע. (תהלים טו, טז)

"לפני אפרים ובנימין ומנשה" - כשיהיו צריכים לישועתך אף על פי שהם רשעים ואינם כדי "עוררה את גבורתך" להם, ולמה? "ולכה לישעתה לנו"

לך ועליך להושיע בין חייבים ובין זכאים כמו שנאמר למשה במצרים "ראה ראיתי את עני עמי" (שמות ג, ז). שתי ראיות הללו למה? רואה אני שהם עתידים להכעיסני, ואף על פי כן ראיתי את עניים מפני השבועה שנשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב³⁰.

זכות אבות מתוארת כגורם לגאולה גם כאשר לפי הפשט ניתן לפרש זאת על זכות היהודים שבגולה:

"הוציא ה' את צדקתינו" - ובאו צדקות אבותינו לפנינו. (ירמיהו נא, י)

ואהבם בנדבת רוחי אע"פ שאינן ראויין לאהבה אתנדב לאהבתם כי שב אפי ממנו. (הושע יז, ה)

המדובר באהבה גדולה משכבר הימים. דווקא הסבל של האומה בגלות, דביקותה ביראת ה' והנכונות למסור את נפשה על ייחודו הגדילו אהבה זו:

"שימני כחותם" - בשביל אותה אהבה תחתמני על לבך שלא תשכחני ותראה כי עזה כמות אהבה, אהבה שאהבתך עזה עלי כנגד מיתתי שאני נהרגת עליך.

(שיר השירים ח, ו)

האומות, שריהם ומלכיהם "לא ישטפוה" - על ידי חוזק ואימה ואף על ידי פתוי והסתה. "אם יתן איש את כל הון ביתו" כדי להמיר אהבתך "בחו יבחו לך" - כל אלה הקב"ה ובית דינו מעידים שכך כנסת ישראל מתרפקת על דודה.

(שיר השירים ח, ז)

וכאלה רבים נוספים בפירושו של רש"י לשיר השירים. זכות אחרת היא הברית שנכרתה בסיני:

גם את תושעי עמו כמו שהוא צדיק ונושע... בזכות דם הברית שנזרק עליכם בסיני... שלחתי אסיריך מן הגלות. (זכריה ט, יא)

לא זו בלבד שהי' גאלם גם באין זכויות בידם, הוא אף יערוך שינוי בטבע האדם היהודי, ויגדיל את כוחו של היצר הטוב, כך שיהא קל להם יותר לעמוד כנגד ההסתה של יצר הרע. כך פירש רש"י את הכתוב ביחזקאל (לז, כז):

"ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם" - יצר שנתחדש לטובה.

פעמים רבות חזר רש"י על מדרש חז"ל, שהשכינה גלתה עם ישראל והיא עתידה לשוב עמם מגלותם. הימצאותה של השכינה בתוך העם בגולה אף היא עדות מובהקת למעלתם, לאהבתם ולגאולתם העתידה:

"אתי מלבנון כלה" - כשתגלו מלבנון זה, אתי תגלו כי אני אגלה עמכם, וכשתשובי מן הגולה אני אשוב עמך, ואף כל ימי הגולה בצרתך לי צר... משעת יציאתכם מכאן עד שעת ביאתכם כאן, אני עמכם בכל אשר תצאו ותבואו... וכשהגליות הנקבצות מגיעות שם, הם צופים משם ורואים אוירה של ארץ ישראל ושמחים ואומרים שירה. (שיר השירים ח, ז)

30. תהלים פ, ג. השווה: תנחומא, שמות, אות כ.

בזאת אף סיים רש"י את פירושו לשיר השירים, והוסיף בקשה על בניית בית המקדש 'במהרה בימינו':

"ברח דודי" - מן הגלות הזאת ופדינו מביניהם. "ודמה לך לצבי" - למהר הגאולה והשרה שכנתך, "על הרי בשמים" - הוא הר המוריה ובית המקדש שיבנה במהרה בימינו. (שם ח, יד.)

ברית מיוחדת כרת הקב"ה עם בני ישראל, שאף בהיותם בגלות ובשיאן של צרות ורדיפות לא תשתכח התורה מהם (ישעיהו נט, כא). לבתי הכנסת ולבתי המדרש בגולה יש ערך מיוחד בקירוב הגאולה, כי בהם הקב"ה משרה את שכנתו על בני ישראל (שיר השירים ו, א; ישעיהו כו, ו ועוד).

כשתבוא עת הגאולה לא יעכבה הקב"ה (הושע ח, י). למעשה, כל צורכי הגאולה מוכנים כבר, למרות שעדיין הגלות היא במלוא תוקפה:

אף על פי שעבדי בגולה ובצרה, כבר הכנתי להם כל צרכי גאולתם. (ישעיהו מג, ז.)

הגויים עצמם יביאו את בני ישראל ממקומות גלותם לירושלים (ישעיהו סו, כ ועוד), ולא יוותר אף לא יהודי אחד בגולה (יחזקאל לט, כח). גם איתני הטבע ישותפו בקיבוץ גלויות זה (ישעיהו מג, ו). הגאולה העתידה תהיה כה גדולה עד שהיא תשכיח גאולות אחרות ובהן היציאה ממצרים (ישעיהו מג, יח-כ ועוד). רעיון זה מצוי כבר במקרא עצמו (ירמיהו טו, יד-טז), אך רש"י מצא לנכון להדגישו. גורם חשוב אחר לגאולת ישראל הוא קידוש שם שמים בפני אומות העולם. הימצאות העם בגולה פגעה בכבודו של הקב"ה:

ומהו החילול? באמור אויביהם עליהם עם ה' אלה ומארצו יצאו אלה ולא היה יכולת בידו להציל את עמו ואת ארצו... וקדשתי את שמי - ומה הוא הקידוש? ולקחתי אתכם מן הגוים. (יחזקאל לו, כא-כד.)

"אל יבשו בי קניןך" - אל תניחני בידם פן יבושו קניןך במה שמאורע בי ויאמרו: הלא כך אירע למי שהיה מקוה להקב"ה³¹.

בפגיעה בישראל יש משום גידוף וחירוף כלפי מעלה:

ואחרי שכל תשועתנו כך, זכר זאת אשר האויב חרף אותך בהשמידו אותנו. (תהלים עז, יח.)

"עליך ברית יכרתו" - עצה זו אינה אלא עליך להשכיח שמך שאין אתה קרוי א-להים אלא לנו, א-להי ישראל ומאחר שלא זכר שם ישראל עוד אף שמך הגדול לא זכר עוד. (תהלים נג, ו.)

בכל הדורות קשרו אויבי ישראל את המלחמה בעם ישראל במלחמה באמונתו ופגעו תחילה בקודשי האומה. זאת לא רק כדי לפגוע ברוחו של העם, אלא בפגיעה מכוונת כלפי הקב"ה:

"אמרו בלבם נינם יחד" - כל מושליהם מחשבה אחת להם הראשונים כאחרונים להזדווג לפטרונם של ישראל תחלה ואחר כך יזדווגו להם, ותדע

31. תהלים טט, ז. רש"י מזכיר שם במפורש את 'עשו', דהיינו הנוצריים.

שהרי שרפו כל מועדי א-ל שהיו בארץ, כל בתי וועד שלו, פלשתים החריבו שילה, נבוכדנצר החריב בית ראשון ורומיים החריבו בית שני. (תהלים ע"ח).

כדי למנוע את החילול הזה, עתיד ה' להוכיח את מלכותו לכל באי עולם, דווקא על-ידי גאולת ישראל. גאולה זו של 'בניו' תקיים את מלכות ה' בעולם כולו. כל עוד שולטים 'בני עשו' בבניו של אברהם, אין כסאו של ה' שלם. רק גאולת ישראל תחזיר את השלמות לכסאו³².

הענשת הגויים תקדש שם שמים יותר מאשר כל מעשה אחר. גאולת ישראל תעשה רושם עז על אומות העולם בעיקר בשל פתאומיותה, ובשל השינוי הגדול שהיא תביא בגורלו של עם ישראל. רושם עז זה אף יביא רבים מן הגויים להתגייר, כפי שיידון להלן.

הנקמה שיעשה ה' באומות, התשובה והגיור של הנותרים בעידן הגאולה יידונו להלן. עם זאת, הדגיש רש"י מספר פעמים שגם בעידן זה תהא מעלת ישראל גדולה משל שאר האומות, כגון:

אף על פי שכל העמים ישתחו לפניו, אך לי לבדי כנסת ישראל בה' הובטח לי צדקות ועוז ולא יבאו שאר האומות לכלל כבודי. (ישעיהו מה,כד)

כל האומות יהיו להקב"ה וישראל נגד כולם. (זכריה ח,כב)

לעשרת השבטים. אין גאולה שלמה:

"נפלה לא תוסף קום בתולת ישראל" - לא יעמוד עוד מלך מעשרת השבטים.

(עמוס ה,ב; ודאה ישעיהו מח,א)

רש"י חזר מספר פעמים על עניין זה בפירושו, וכן עשה גם חברו ר' יוסף קרא³³. מסתבר שהיה בדבריו אלה גם משום פולמוס עם טענות החברה הנוצרית, שבמקרא יש כתובים המתארים את דחיית ישראל, מאיסתו על-ידי הקב"ה ובחירת הנצרות במקומו. רש"י, ר' יוסף קרא ומפרשים אחרים טענו שכתובים אלה מתייחסים אל עשרת השבטים בלבד או אף חלקים מהם. כגון:

"בממלכה החטאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה" - הממלכה הם בית יהוא, אבל בית יעקב לא אשמיד. (עמוס ט,ח)

סיוע להנחה, שיש בטיעון זה גם משום מגמה פולמוסית כנגד הנצרות ורצון שלא לראות נבואה של דחייה כמכוונת כלפי מלכות יהודה, מצוי בפירושו של רש"י לירמיהו ל"ג,כ"ד:

"שתי המשפחות אשר בחר ה' בהם וימאסם" - המלכות והכהונה.

לפי הפשט, הכוונה לישראל וליהודה.

היסוד העל-טבעי שבגאולה נזכר הרבה בפירושו של רש"י. אולי בשל הרצון להדגיש את עוצמתו ואולי כדי להדגיש את אהבת ה' לעמו, שהכל ייעשה לכבודו

32. תהלים מז, ז; שם, קב, טז; שם קמו. ראה גם שם קיח, כא-כג: 'אודן כי עניתני' - מן הגלות... עם שהיה שפל בין האומות. 'מאת ה' היתה זאת' - כך יאמרו הכל.

33. ראה במאמרי הנזכר לעיל, הערה 20, עמ' 45-46.

בדרך על-טבעית. רעיון זה חוזר בפירושו של רש"י לנבואות הגאולה. אף הבית השלישי לא ייבנה, לדעת רש"י, בידי אדם, אלא בידי שמיים:

"עוד אבנך ונבנית" - בניינים שנים היו לך על ידי אדם, לכך חרבו. עוד אבנך אני בעצמי בנין שלישי ונבנית לעולם. (ירמיהו לא,ג.)

הוא אף עתיד להיות גבוה מאד, יותר מקודמו (יחזקאל ח,ב). רש"י דן במבנה הבית השלישי באריכות נדירה ונכנס לפרטי פרטים בדיון בראליה של בניין זה. אך ספק, אם עשה כן בגלל הערך המיוחד של בית המקדש. גם במקומות אחרים הירבה לעסוק בראליה, ובדרך זו הלך גם תלמידו המובהק ר' שמעיה.

ז. הגיור בעת הגאולה

על אף איבתו הגדולה לנצרות, הכיר רש"י בתשובתם ובגיורם של הנוצרים כשאר האומות בעידן הגאולה. בפירושו למקרא - במיוחד לנביאים אחרונים ולתהלים - מצויה משנה ברורה על מקומם של הגויים בעידן המשיחי. בעידן זה יתקיימו, לדעת רש"י, שני שלבים עיקריים הסמוכים זה לזה: נקם באויבי ישראל, שבו יושמדו רבים מן הגויים, ולאחריו השלב הסופי של הגאולה, כאשר הגויים הנותרים יראו את מפתם הנחרצת של אויבי ישראל שעלו על ירושלים למלחמה, יכירו בא-להי ישראל ויקבלו עליהם את עול מלכותו. תשובת הגויים והצטרפותם לעם ישראל תהא בעקבות האירועים בעידן המשיחי, עוד לפני שהנביאים יקראו להם במפורש לעשות כן. כך עולה מפירושו של רש"י לפסוקים הראשונים בישיעיהו מ"ב(א-ב):

"משפט לגוים יוציא" - שנאמר והלכו עמים רבים וכו' ויורנו מדרכיו וכו',
 "ולא ישא" - לא יגביה קול, לא יצטרך להזכיר ולהתנבאות אל הגוים,
 שהם מעצמם יבואו ללמוד מהם.

תשובתם תתקבל באהבה, אף שלא יגיעו למעלתו הגבוהה של עם ישראל. משנה זו של רש"י, המבחינה בשני שלבים בסיסיים של הגאולה הסמוכים זה לזה, צמודה בעיקרה לעולה מן הכתובים עצמם וממדרשי חז"ל, בהם מתוארת תחילה מכה קשה שתונחת על אויבי ישראל שעלו על ירושלים למלחמה, ולאחריה מתוארת הכרתם של הנותרים במלכות ה'. אך הדגשותיו וקשירת שלבים אלה גם לכתובים בהם אין הכרח לפרש כן, מלמדת בבירור, שזאת דעתו וזאת מגמתו בפירוש המקראות. קביעה זו עומדת בניגוד לדעה שהוצעה לאחרונה כאילו חכמי אשכנז וצרפת בימי-הביניים ברובם הגדול לא הכירו בגיור הגויים, אלא סברו שכולם יושמדו ויאבדו בעידן הגאולה. דעה זו בטעות יסודה. דנתי לאחרונה במפורט בעניין זה במקום אחר³⁴, ואסתפק כאן בשלוש דוגמאות בלבד:

34. לדעת יובל: 'אמנם פה ושם אנו מוצאים אשכנזים המנסחים את דבריהם בצורה מתונה יותר ומשליבים בהם את ההשקפה בדבר גאולה מגיירת, אך אלו דעות יוצאות דופן. הדעה השלטת באשכנז רואה בהשמדת הגויים מרכיב עיקרי בחזון המשיחי'. י"י יובל, הנקם והקללה, הדם והעלילה, מעלילות קדושים לעלילות דם, ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 33-90. המובאה שם, עמ' 34. לדעתי, דוב חכמי אשכנז סברו שיש גיור בעידן המשיחי. ראה: א' גרוסמן, 'הגאולה המגיירת'

א. בפירושו לישעיהו נ"ו מדגיש רש"י את גיור הגויים :

"ואל יאמר בן הנכר" - למה אתגייר הלא הקב"ה יבדילני מעל עמו כשישלם שכרם... (פ"ט ג)

"כי ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים" - ולא לישראל לבדם כי אף לגרים. (פ"ט ח)

"מקבץ נדחי ישראל עוד אקבץ עליו לנקבציו" - מן האומות שיתגיירו ונלוו אליהם. (פ"ט ט)

רש"י יכול היה בנקל לפרש את התיבה 'לנקבציו', כמתייחסת אל עם ישראל, אל גלויות העתידות להתקבץ בו ולהתווסף אל גלויות אחרות שכבר שבו. פירוש זה אף קרוב יותר אל הפשט. זאת דעתם של ר' אברהם אבן עזרא ואחרים. אך רש"י העדיף לפרשה כמתייחסת אל האומות. בהמשך פרק זה תיאר גישות שונות של הגויים כלפי הגיור, והבחין בין גויים 'טובים' ובין גויים 'רעים':

"כל חֵיתו שְׂדֵי" - כל האומות אתיו והתקרבו אלי ותאכלו את "כל חיתו ביער" - את גבורי האומות שאמצו את לבם מלהתגייר... (פ"ט ט-ט)

ב. בפירוש הפסוקים הראשונים של ישעיהו מ"ד, בחר רש"י בדרשה המובאת ב'אבות דר' נתן' המפרשת פסוקים אלה כמתייחסים אל התגיירות הגויים :

"וצמחו בכין חציר" - בתוך עשו על ידי גרים שיתוספו עליהם. ב'בין חציר' הוא עשו שנאמר על אדום... "ובשם ישראל יכנה" - אלו הגרים.

אמנם בפירושו רש"י שבדפוס נמחק 'עשו' ונכתב במקומו 'עמלק', אך ברור שתיקון הוא בשל חשש ממעשי צנזורים³⁵.

ג. בזכריה, פרקים י"ב-י"ד, מפורש שהחזון הנבואי מתייחס אל כל העמים :

"והנה אנכי שם את ירושלים סף רעל לכל העמים סביב". (י"ב, ג)

בפירושו של רש"י - כפי שנשתמר בכתב-יד - נאמר :

על עשו וכיוצא בו. (י"ב, א)

בכתובים שם מתוארת המכה הגדולה שתבוא על האויבים שיעלו למלחמה על ירושלים, ומפורשת המכה שתבוא גם על הרשעים בישראל :

"והיה ביום ההוא אבקש להשמיד את כל הגוים הבאים על ירושלים". (י"ב, ט)

בהמשך שם נאמר (י"ג, ח) : "פי שנים בה יכרתו יגנעו והשלשית יותר בה". לדעת רש"י מדובר בכתוב זה בגרים ש'יתגיירו ויחיו'. ר' יוסף קרא ואחרים פירשו כי הכוונה לעם ישראל עצמו. העובדה, שרש"י פירש בלא כל היסוס שמדובר בגויים

במשנתם של חכמי אשכנז הראשונים, ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 325-342. דעת רש"י נדונה שם בעמ' 334-342.

35. ראה מה שהבאתי בהערה 26 במאמרי הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 336.

העתידים להתגייר בעקבות המפלה הקשה שתבוא עליהם בשערי ירושלים, מלמדת שהוא לא חשב כי בעידן הגאולה הם יושמדו כליל³⁶.

מדוגמאות אלה ואחרות הדומות להן עולה בבירור, שלדעת רש"י אין לדבר בעידן המשיחי על השמדה כללית של כל הגויים, אלא על קיומם של שני שלבים. כפי שראינו הוא הוסיף את עניין הגיור גם במקומות שלא חייב היה לעשות כן על פי פשט לשון הכתובים. אמנם במקצת מן המקומות יכול היה רש"י להסתייע במדרשי חז"ל שפירשו את הכתובים כמתייחסים אל תשובת האומות בעידן המשיחי, אך העדפת מדרשים אלה על פני אחרים מלמדת שזאת דעתו. על כל פנים, העובדה שפירש כך גם במקומות שאין לכך סיוע בדברי חז"ל מעידה כן בבירור. בשל איבתו הגדולה לאומות העולם שרדפו את היהודים ובמיוחד הנוצרים, יש בהשקפתו כדי ללמד על עולמו האידיאלי. קשה לדעת בבירור, כיצד יישב רש"י תפיסה זאת עם הקביעה שאין מקבלין גרים לימות המשיח (יבמות כד.). בפירושו לשעיהו אף הביא רש"י קביעה זו (ד, טו.) בצד פירושו שבעת הגאולה יהיו גרים מאומות העולם (ד, טו.). הקרוב ביותר אל האמת הוא, שרש"י הבחין בין שני שלבים בתהליך הגאולה: לאחר מפלת האומות בשערי ירושלים יתגירו גויים רבים. בשלב הסופי של הגאולה - לאחר ביאת המשיח - לא יתקבלו גרים³⁷.

סיכום

שלוש מסקנות עיקריות עולות מבדיקת משנתו של רש"י בשאלת הגלות והגאולה:

- א. רש"י ראה את הגלות כאסון הגדול ביותר שאירע לעם היהודי. היא העיקה עליו והציקה לו מאד, כנראה גם בגלל רדיפות היהודים בזמנו.
 - ב. רש"י חש איבה עזה כלפי הנצרות, שתחת דגלה נעשו הרדיפות וההשפלות כלפי היהודים בימי הביניים.
 - ג. אהבה גדולה חש רש"י לעמו, הזדהה עם סבלותיו וציפה לגאולה קרובה בארץ-ישראל. כגודל שנאתו לגלות כן אהבתו לארץ-ישראל.
- מצאנו ראיות לכל אלה בפירושו של רש"י לנ"ך, ובמיוחד בפירושו לתהלים. יתכן מאד שאת פירושו לתהלים כתב לאחר גזירות תתנ"ו³⁸. משום כך, האיבה לנצרות, תחושת המועקה הקשה בגלות והציפייה לגאולה באו לשיאם בפירוש ספר זה.

36. מעניין הסברו של רש"י, שם, למכה שתבוא על יהודה עצמה בראשית המלחמה: 'ולמה יניחם להגלות חצים ולשסות הבתים? כדי שלא יהא להם (=לגויים) פיתחון פה לאמר לא למלחמה באנו כי אם להשתחוות באנו'.

37. כן עולה לכאורה מפירושו במקומות שונים. ראה בדוגמאות שהבאתי במאמרי הנזכר בהערה 34, ובמיוחד המובא שם (עמ' 336) מפירושו לזכריה, פרקים יב-יד.

38. ר' שמעיה, תלמידו המובהק של רש"י, העיד שהוא כתב את פירושו לפיוטים לפני שרש"י כתב את פירושו לספר תהלים (כת"י המבורג 152, דף 359-60א). הבאתי את המקור במאמרי: 'הרקע לצמיחת פרשנות הפיוט בגרמניה ובצרפת במאה הי"א', בתוך: ספר יובל לש' סימונסון, תל-אביב תשנ"ג, עמ' סא. ר' שמעיה היה צעיר מרש"י בכעשרים שנה, ואת רוב יצירתו כתב בסוף המאה הי"א.

שלושת היסודות הנ"ל מצאו ביטוי ברור גם בפיטוי של רש"י. בסליחות שלו הוא תינה את צרותיה של האומה בגולה, את העושק הכספי, את ההשפלה והרדיפות ואת הציפייה לגאולה. בין השאר הוא כתב:

מתנשאות להבהילו לבלעו בכל-פיות
 נושאות כנף לטלטלו להשליכו תחתיות...
 שנק וחנק למלא טרף וגויות
 לאכל צאן אדם ועדרי שיות...
 עשוקים בניך, עלובים, נאנחים עבדיך...
 גשי (=התורה) בתחנה / פני עזרה הישנה
 והתכסי שחורים / כאשה אלמנה.
 בקשי עלבון חסידיך / ושפיכת דם למודיך
 מיד בני זנונים / מכריתי תלמידיך.
 אשר קרעו יריעותיך / ורמסו אותיותיך
 ובשצף קצף / ההריבו משכנותיך³⁹.

מקומה של הגלות במשנתו של רש"י, כפי שתואר לעיל, מעלה מחדש את השאלה: כיצד יש להבין את דבריו של רש"י על ערך קיום מצוות בגולה? את הכתוב בספר דברים "ושמתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם וקשרתם אתם לאות על ידכם" (יא, ח), פירש רש"י:

אף לאחר שתגלו היו מצויינים במצות, הניחו תפילין עשו מזוזות כדי שלא יהיו לכם חדשים כשתחזרו. וכן הוא אומר: "הציבי לך ציונים".

פירוש זה תמוה הוא: מצוות תפילין חובת הגוף היא ואיננה מצוה התלויה בארץ. מה טעם ראה איפוא רש"י לכרוך אותה עם המצוות שיש לקיימן בגולה משום "הציבי לך ציונים"? בדבריו אלה של רש"י יש, לכאורה, כדי למעט בערכן של כלל המצוות הנעשות בחוץ-לארץ, ולהגדיל את מעלתה של ארץ ישראל, שרק בה יש למעשה הדתי, לקיום המצוות, ערך עליון ומושלם. המפרשים והחוקרים נחלקו בהבנת דבריו אלה של רש"י⁴⁰. קשה לקבוע בכך מסמרות. אך על פי יחסו השלילי המוחלט אל הגלות, כפי שנדון לעיל, אין לבטל לחלוטין את ההנחה הנ"ל. אפשר, שאכן לדעת רש"י יש ערך מיוחד לקיום המצוות בארץ-ישראל בגלל קדושתה ומעלתה. וכבר מצינו שגם ללימוד התורה בארץ-ישראל הוא ייחס ערך מיוחד:

בארץ הקדושה / יפי אמריך לפרשה

(פיטוי רש"י, עמ' כג)

39. פיטוי רש"י, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשי"א, עמ' יא, יט, כג.

40. ראה מה שכתב על כך לאחרונה א' רביצקי, 'הציבי לך ציונים לציון: גלגולו של רעיון, בתוך: ארץ-ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, בעריכת מ' חלמיש וא' רביצקי, ירושלים תשנ"א, עמ' 1-39, ובמיוחד עמ' 4-8. ראה גם: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים (בדפוס), פרק ד.